

Գյուղատնտեսության ոլորտում վարվող տնտեսական քաղաքականության միջազգային փորձը և տեղայնացման հնարավորությունները*

Ավետիսյան Սամվել Մ.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, «Ամբերդ» հետազոտական կենտրոն
տ. գ. դ., պրոֆեսոր, ավագ փորձագետ (Երևան, ՀՀ)
samvelser@gmail.com

Ավագյան Գայանե Ա.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, Մակրոէկոնոմիկայի ամբիոն
տ.գ.թ., դոցենտ (Երևան, ՀՀ)
avagyangayaneasue@yahoo.com

Մխիթարյան Խորեն Ա.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, Կառավարման ամբիոն
տ.գ.թ., դոցենտ (Երևան, ՀՀ)
prof_mkhitaryan@yahoo.com

Գևորգյան Սարգենիկ Մ.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, «Ամբերդ» հետազոտական կենտրոն
Գիտահետազոտական ծրագրի կատարող (Երևան, ՀՀ)
gevorgyansatenik1717@gmail.com

ՀՏԳ՝ 338.2; EDN: FYFDFJ; JEL: N5, O13, P32, Q1, Q18

Հանգուցաբառեր: գյուղատնտեսություն, տնտեսական քաղաքականություն, միջազգային փորձ, աջակցության ծրագրեր, միջոցառումներ, արդյունավետություն, հիմնախնդիրներ, ՏՀԶԿ

Международный опыт экономической политики, проводимой в сфере сельского хозяйства, и возможности локализации

Аветисян Самвел С.

Армянский государственный экономический университет,
д. э. н., профессор, старший специалист исследовательского центра «Амберд» (Ереван, РА)
samvelser@gmail.com

Авагян Гаянэ А.

Армянский государственный экономический университет, кафедра макроэкономики
к.э.н., доцент (Ереван, РА)
avagyangayaneasue@yahoo.com

Мхитарян Хорен А.

Армянский государственный экономический университет, кафедра управления
к.э.н., доцент (Ереван, РА)
prof_mkhitaryan@yahoo.com

Геворгян Сатеник М.

Армянский государственный экономический университет, исследовательский центр «Амберд»
исполнитель научно-исследовательской программы (Ереван, РА)
gevorgyansatenik1717@gmail.com

Аннотация: Существующие проблемы в сфере сельского хозяйства, наряду с международными и региональными конфликтами, затруднили развитие отрасли и повышение уровня продовольственной безопасности. В целях более эффективного использования средств государственного бюджета РА и совершенствования программ государственной поддержки считаем необходимым изучить международный опыт решения этих задач, а также возможности локализации.

Политика государственной поддержки сельского хозяйства сыграла важную роль в формировании современных продовольственных систем. Особенно после пандемии COVID-19 изменились общие тенденции развития сельского хозяйства. В частности, была пересмотрена политика аграрного сектора, реализованы новые меры

* Հոդվածը պատրաստվել է ՀՊՏՀ «Ամբերդ» հետազոտական կենտրոնի՝ «Գյուղատնտեսության ոլորտում 2010-2021 թթ. պետական օժանդակության ծրագրերի արդյունավետության գնահատում» դրամաշնորհային թեմայով հետազոտության շրջանակներում:

поддержки, активно внедряются цифровые технологии, подписаны двусторонние и региональные торговые соглашения. В данной статье изучен и осмыслен зарубежный опыт экономической политики, проводимой в сфере сельского хозяйства, выявлены возможности его локализации в РА.

Ключевые слова: сельское хозяйство, экономическая политика, международный опыт, программы поддержки, меры, эффективность, проблемы, ОЭСР

International Experience of Economic Policy pursued in the field of Agriculture and Localization Opportunities

Avetisyan Samvel S.

Doctor of Science, Professor, "Amberd" Research Center, Senior Specialist (Yerevan, RA)

samvelser@gmail.com

Avagyan Gayane A.

PhD in Economics, Associate Professor in Chair of Macroeconomics, ASUE (Yerevan, RA)

avagyangayaneasue@yahoo.com

Mkhitarian Khoren A.

PhD in Economics, Associate Professor in Chair of Management, ASUE (Yerevan, RA)

prof_mkhitarian@yahoo.com

Gevorgyan Satenik M.

Executor of the research program, "Amberd" Research Center, ASUE (Yerevan, RA)

gevorgyansatenik1717@gmail.com

Abstract. The existing issues in the field of agriculture, along with international and regional conflicts, have hampered the development of the industry and the improvement of food security. To use the funds of the state budget of the Republic of Armenia more effectively and improve state support programs, we consider it necessary to study international experience in solving these problems, as well as the possibilities of localization.

The policy of state support for agriculture has played an important role in the formation of modern food systems. Especially after the COVID-19 epidemic, the general trends of agricultural development have changed. In particular, the policies of the agricultural sector were reviewed, new support measures were implemented, digital technologies were introduced with great momentum, and bilateral and regional trade agreements were signed. In this article, the foreign experience of the economic policy pursued in the field of agriculture has been studied and comprehended, and the possibilities of its localization in the Republic of Armenia have been identified.

Keywords: agriculture, economic policy, international experience, support programs, measures, efficiency, problems, OECD

Ներածություն:

Գյուղատնտեսությունը Երկիր մոլորակի բնակչությանը պարենով, իսկ սննդի և թեթև արդյունաբերությանը հումքով ապահովող հիմնական ճյուղն է: Ավելին՝ ըստ Համաշխարհային բանկի Տնտեսության զարգացման ավագ տնօրեն Միմեոն Չանկովի գյուղատնտեսության աճը երկու-երեք անգամ ավելի արդյունավետ է նպաստում աղքատության նվազմանը, քան մյուս ոլորտների աճը: Հաշվի առնելով միջազգային կազմակերպությունների և առանձին երկրների ջանքերը, կանխատեսվում է, որ հաջորդ տասնամյակում գյուղատնտեսական արտադրությունը կաճի 20%-ով:

Համաշխարհային բանկի դիտարկումով. «Գյուղատնտեսության արտադրողականության կայուն ձևով բարձրացումը առաջնահերթություն է պարենային համակարգերի շտկման համար, որպեսզի ֆերմերները կարողանան արտադրել ավելի որակյալ սնունդ, կերակրեն աճող բնակչությանը և բարելավեն իրենց ապրուստը՝ միաժամանակ նվազեցնելով գյուղատնտեսության ազդեցությունը կլիմայի և բնական ռեսուրսների վրա» [4]:

Չարգացած երկրներում ագրոպարենային ոլորտի պետական կարգավորման, առավել ևս պետական աջակցության մեթոդներն ու կառուցակարգերը, լրավնարների ծավալներն ու սուբսիդավորման չաճերը դժվար հասանելի են զարգացող կամ անցումային տնտեսություն ունեցող երկրների համար: Այդուհանդերձ, այդ երկրների անցած ուղին և բարեփոխումների ընթացքը խիստ ուսանելի է, թեկուզև՝ «ուրիշների սխալների վրա սովորելու» միանգամայն ընդունելի տեսանկյունից: Ինչպես վկայում է տնտեսագիտության պատմությունը, այդ ուղին այնքան էլ հարթ չի եղել, բազմաթիվ խոչընդոտներ, վերելքներ ու վայրէջքներ անցնելով են ձևավորվել ներկայիս տնտեսական համակարգերը: Ինչպես ամեն ինչ աշխարհում, դրանք ևս հեռու են կատարելությունից, ուստի անգամ զարգացած երկրներում տնտեսական հարաբերությունները անընդհատ զարգացման կարիք ունեն, քանի որ փոփոխվող աշխարհում մշտապես ի հայտ են գալիս նոր մարտահրավերներ:

Դրա հետ մեկտեղ, յուրաքանչյուր երկրի առանձնահատկությունները պահանջում են գյուղատնտեսության պետական աջակցության

որոշակի ձևեր և կառուցակարգեր: Չինաստանի օրինակը ցույց է տալիս, որ հողի հանրային սեփականության պայմաններում գյուղատնտեսությունը կարող է կտրուկ վերելք ապրել, եթե ագրարային ոլորտում արմատավորվեն ազատական, բայց կարգավորվող ու պլանավորվող շուկայական մեխանիզմներ: Այստեղ պետությունը ֆինանսական մեծ օժանդակություն է ցույց տալիս հողի բերրիությունը և բերքատվությունը բարձրացնելու, գյուղի սոցիալական զարգացումը խթանելու ուղղությամբ: Սույն հոդվածում դիտարկվում է աշխարհի տարբեր երկրներում գյուղատնտեսության պետական աջակցության քաղաքականության առանձնահատկությունները և լավագույն փորձը երաշխավորվում է՝ <<-ում ներդրման համար:

Հետազոտության արդյունքներ և քննարկում: Պատմականորեն, գյուղատնտեսությանն աջակցության տրամադրումը ուղղված է եղել քաղաքականության այն նպատակներին, որոնք «**Եռակի մարտահրավերի**» հիմնական բաղադրիչներն են՝ պարենային անվտանգության ապահովումը, ֆերմերների եկամուտների և ապրուստի միջոցների աջակցությունը, բնապահպանական արդյունքների բարելավումը [7]: Այս նպատակներին հասնելու համար ընտրված գործիքները շատ տարբեր են: Որոշ երկրներ պարենային անվտանգությունն ապահովելու համար հենվում են առևտրի և շուկաների բաց դռների վրա, իսկ մյուսները փորձում են խթանել ներքին արտադրությունը և կայուն պահել ինքնապահովման բարձր ցուցանիշները՝ սուբսիդիաների և առևտրի պաշտպանության միջոցով: Երկրները նաև տարբերվում են եկամուտների աջակցումը որպես գյուղատնտեսական քաղաքականության նպատակ ընտրելով և այն իրականացնելու համար ընտրած գործիքների առումով: Երկրների մեծամասնությունն ունեն նաև հատուկ ագրոբնապահպանական ծրագրեր, սակայն գյուղատնտեսական քաղաքականության բնապահպանական կողմը բխում է առաջին երկու նպատակներին ուղղված քաղաքականության ընտրությունից:

Ճիշտ է, յուրաքանչյուր երկիր ագրարային քաղաքականությունը հարմարեցվում է իր առանձնահատկություններին, սակայն առկա են զարգացման մի շարք ընդհանուր միտումներ: Առաջինը՝ եթե դիտարկենք ընդհանուր միջազգային պատկերը, ապա քաղաքականությունների վերանայման և դրանց մեջ փոփոխություններ կատարելու միտում կա: Հիմնական պատճառներից մեկը COVID-19 համաճարակն էր, որը գյուղատնտեսության և սննդի քաղաքականության վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել: Մասնավորապես Կոլումբիան ներկայացրել է «Միասին գյուղի համար» (Juntos por el campo)

նախաձեռնությունը, որը ներառում է քաղաքականության մի շարք նոր ծրագրեր և սուբսիդիաներ գյուղատնտեսական ոլորտում կիրառվող մեքենաների, սարքավորումների և տրանսպորտի համար [1]: Ինդոնեզիան ներկայացրել է հատուկ ծրագրեր՝ մեծացնելու Կենտրոնական Կալիմանտանի շուրջ 165000 հեկտար ճահճային հողի արտադրական հզորությունը, և նպատակ ունի ընդլայնելու բրինձի, եգիպտացորենի, չիլի պղպեղի ցանքատարածությունները ավելի քան 250000 հեկտարով: Ճապոնիան վերանայել է իր «Պարենի, գյուղատնտեսության և գյուղական տարածքների համար հիմնական պլանը», որը սահմանում է քաղաքականության ուղղությունները, պարենային ինքնապահովման նպատակները և գյուղմթերքի արտադրության թիրախները հաջորդ տասը տարիների համար: Վիետնամը հաստատել է մի շարք ռազմավարություններ, պլաններ և ծրագրեր՝ խթանելու գյուղատնտեսությունը և գյուղական համայնքների զարգացումը: Մասնավորապես մշակել է անասնաբուծության զարգացման նոր ռազմավարություն 2021-2030 թթ.-ի համար, 2021-2025 թթ.-ին գյուղատնտեսության ոլորտում ներդրումների խթանման ծրագիր, «Գյուղատնտեսության կայուն զարգացման և կլիմայի փոփոխության հարմարվողականություն» մագիստրոսական ծրագիր Մեկոնգի համալսարանի համար, օրգանական գյուղատնտեսության զարգացման սխեման 2020-2030 թթ.-ին և ռոզգման ռազմավարությունը 2030 թ.-ի համար [2, էջեր 4, 5]:

Բացի կոռոնավիրուսով պայմանավորված փոփոխություններից, երկրները ներդրել են աջակցության նոր միջոցառումներ և բարեփոխումներ: Օրինակ Արգենտինան այժմ կիրառում է գյուղմթերքի արտահանման ավելի ակտիվ սահմանափակումներ՝ վերականգնելով հարկերը, որոնք նվազեցվել էին 2015-ից 2018 թթ.-ին: Բրազիլիան ստեղծել է նոր ֆինանսական մեխանիզմներ գյուղատնտեսական վարկերի նոր միջոցներ ներգրավելու համար՝ նվազեցնելով Pronaf-ի¹ կողմից տրամադրվող արտոնյալ վարկի տարեկան տոկոսադրույքները: Հարավային Կորեան ստեղծել է ուղղակի վճարումների նոր համակարգ՝ միավորելով բրնձի, լեռնային մշակաբույսերի և ոչ բարենպաստ տարածքների ուղղակի վճարումները մեկ համակարգի մեջ: Բրնձի համար եկամտի փոխհատուցման համակարգը, որը եղել է Կորեայի հիմնական վճարման ծրագիրը, վերածվել է վճարման առանձին ծրագրի և համապատասխանեցվել է շրջակա միջավայրի

¹ Pronaf-ը Բրազիլիայում փոքր ֆերմերային տնտեսությունների համար հիմնական վարկային ծրագիրն է:

կանոնակարգերին [8]: Ֆիլիպինները ստեղծել է բրինձի մրցունակության բարձրացման հիմնադրամ (Rice Competitiveness Enhancement Fund)՝ աջակցելու մեքենաների և սարքավորումների օգտագործումը, բարձրորակ բրինձի սերմերի սելեկցիան, ներդրումների ընդլայնումը [5]: Ռուսաստանը մեծացրել է գյուղատնտեսության մեջ ներդրումների աջակցությունը, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսական տեխնիկայի, գյուղմթերքի վերամշակող սարքավորումների քանակը: Rosagroleasing ընկերությունը մտադիր է մեկ տարվա ընթացքում մատակարարել ավելի քան 9000 միավոր սարքավորումներ, ինչը 40%-ով ավելի է նախորդ տարվա ցուցանիշից [9]: Հարավային Աֆրիկան ստեղծել է Գյուղատնտեսության զարգացման գործակալությունը՝ աջակցելու հողային բարեփոխումների կայուն ծրագրերի զարգացմանը և նվազեցնելու փոքր ֆերմերային տնտեսությունների առևտրայնացման խոչընդոտները:

Ուկրաինան նոր օրենսդրություն է ընդունել, որը դադարեցնում է գյուղատնտեսական հողերի վաճառքի արգելքը: 2021 թվականի հուլիսից Ուկրաինայի քաղաքացիներին թույլատրվել է գնել մինչև 100 հեկտար հողատարածք:

Գյուղատնտեսության զարգացման մյուս միտումներից մեկն էլ թվային տեխնոլոգիաների մեծ թափով ներդրումն է ոլորտի մեջ: Ճապոնիան հրապարակել է Smart Agriculture Comprehensive Policy Package-ը (Խելացի գյուղատնտեսության միասնական քաղաքականության փաթեթ), որը նախատեսում է գալիք հինգ տարիների ընթացքում հասնել ոլորտի ինտենսիվության շեշտակի բարձրացման: Գյուղատնտեսության, անտառային տնտեսության և ձկնաբուծության նախարարությունը նաև սահմանել է DX of Agriculture Initiative-ի հայեցակարգը, որը գյուղատնտեսության թվայնացման ճանապարհային քարտեզի ամբողջությունն է [10]: Կորեան նույնպես ընդունել է Smart Agriculture Project-ը, որի նպատակն է խթանել նոր տեխնոլոգիաների կիրառումը և ներգրավումը երիտասարդ ու նորարար ֆերմերներին ձեռնարկատիրության ոլորտում: Երիտասարդ ֆերմերները կարող են օգտվել ֆերմերային համալիրներում գյուղատնտեսական օբյեկտների և հողատարածքների արտոնյալ վարձակալությունից, ինչպես նաև այս ծրագրով կիրականացվեն միջոլորտային հետազոտություններ և նոր տեխնոլոգիաների զարգացմանը արտոնյալ վարկավորման բիզնես ծրագրեր [3]: Թուրքիայի կառավարությունը ներկայացրել է գյուղատնտեսության շուկայի թվային հարթակ՝ (DITAP), որը կօգնի զարգացնել մատակարարների կապերը փոքր ֆերմերային տնտեսությունների և սննդի վերամշակման ու մանրածախ առևտրի խոշոր ձեռնարկությունների միջև [11]:

Շատ երկրներ գյուղատնտեսության զարգացման նպատակով կնքել են երկկողմ և տարածաշրջանային առևտրային համաձայնագրեր: Օրինակ, 2020 թ.-ի նոյեմբերի 15-ին Ասիայի տասնհինգ երկրների միջև կնքվեց «Տարածաշրջանային համապարփակ տնտեսական գործընկերությունը» (RCEP) համաձայնագիրը: Ըստ այդ համաձայնագրի մասնակից երկրները, ներառյալ Ավստրալիան, Չինաստանը, Ինդոնեզիան, Ճապոնիան, Նոր Զելանդիան, Ֆիլիպինները, Կորեան և Վիետնամը, երկու տասնամյակի ընթացքում 90%-ով կնվազեցնեն սպրանքների մաքսատուրքերը և աշխատանքներ կիրականացվեն ստանդարտների, տեխնիկական կանոնակարգերի և համապատասխանության գնահատման ընթացակարգերի, ինչպես նաև արագ փչացող սպրանքների ծագման կանոնների և սահմանային գործընթացների պարզեցման համար: Եվրամիությունը և Մեքսիկան ավարտեցին բանակցությունները ԵՄ-Մեքսիկա նոր առևտրային համաձայնագրի շուրջ, որը հետագայում կվերացնի գյուղատնտեսական մաքսատուրքերի ավելի քան 85%-ը, որոնք դուրս էին մնացել 2000 թ.-ից գործող ԵՄ-Մեքսիկա գլոբալ համաձայնագրից:

Ըստ ՏՀԶԿ-ի 2021 թ.-ի զեկույցի՝ վերջինում ընդգրկված 54 երկրները 2018-2020 թվականներին տարեկան 720 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի աջակցություն են փոխանցել գյուղատնտեսությանը: Դրան հակադարձել է տարեկան ավելի քան 104 միլիարդ դոլար ֆերմերների անուղղակի հարկումը: Անհատ արտադրողները տարեկան 540 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի աջակցություն են ստացել (գյուղատնտեսությանն ուղղված բոլոր տրանսֆերտների մոտ 75%-ը) տարբեր ծրագրերի միջոցով [18]:

Կառավարությունների աջակցությունը հիմնականում լինում է միջոցառումների միջոցով, որոնք փոփոխում են ներքին գները համաշխարհային շուկայի գների փոփոխության համապատասխան: Այս քաղաքականությունն ինքնին չի հանգեցնում պետական ծախսերի փոփոխությանը, այլ ներկայացնում է շուկայական փոխանցումները սպառողներից արտադրողներին կամ հակառակը: Ստորև ներկայացված են աջակցության տեսակները և չափերը՝ ըստ ՏՀԶԿ մեթոդաբանության.

- Շուկայական գների աջակցությունը առաջանում է այն պայմաններում, երբ գների ճեղքվածք է ստեղծում գյուղատնտեսական սպրանքների ներքին շուկայի գների և սահմանային գների միջև: Ներմուծման լիցենզիաները, սակագները, սակագնային դրույքաչափերը և նվազագույն գները այնպիսի միջոցառումների օրինակներ են, որոնք հանգեցնում են սպառողների կողմից վճարվող ավելի բարձր

գների(արդյունքում՝ դրական շուկայական գների աջակցություն): Շուկայական գների աջակցությունը 2018-2020 թթ.-ին կազմել է տարեկան 272 միլիարդ ԱՄՆ դոլար:

- Որոշ զարգացող երկրներ (Արգենտինա, Հնդկաստան, Վիետնամ, Ղազախստան, Ռուսաստան և Ինդոնեզիա) անուղղակիորեն հարկում են արտադրողներին մի քանի կամ բոլոր գյուղատնտեսական ապրանքների վրա սահմանափակումներ դնելով, ինչպիսիք են արտահանման հարկերը և արտահանման սահմանափակումները՝ այդ ապրանքների ներքին գները ճնշելու նպատակով (արդյունքում՝ բացասական շուկայական գների աջակցություն): Ընդհանուր առմամբ, բացասական շուկայական գների աջակցությունը կազմում է տարեկան ավելի քան 104 միլիարդ ԱՄՆ դոլար:

Մնացած աջակցության միջոցառումները կազմում են տարեկան 447 միլիարդ ԱՄՆ դոլար և տրամադրվում են գյուղատնտեսության ոլորտին ուղղված բյուջետային վճարումների և ծախսերի տեսքով (այսինքն՝ դրանք ներկայացնում են փոխանցումներ հարկատուներից արտադրողներին, սպառողներին կամ ամբողջ ոլորտին):

Արտադրողներին այլ աջակցությունը (տարեկան 202 միլիարդ ԱՄՆ դոլար) ներառում է հողատարածքի, կենդանիների թվաքանակի, եկամուտների վճարումները և գյուղատնտեսական ապրանքների արտադրության հետ չկապված վճարումներ, ինչպես օրինակ՝ պատմական իրավունքի վրա հիմնված վճարումները: Օրինակ՝ ԵՄ-ում Ֆերմերները սովորաբար ստանում են եկամտի աջակցություն՝ ելնելով իրենց ֆերմայի չափից՝ հեկտարներով: 1 հա-ի համար սահմանված է 210 ԱՄՆ դոլար [12], ԱՄՆ-ում 750 ԱՄՆ դոլար, ԱՀԿ-ում՝ 450 ԱՄՆ դոլար, ՌԴ-ում՝ 35 ԱՄՆ դոլար [13, էջ 3]: Այս սուբսիդիաները համարվում են «ավելի քիչ կապված» արտադրության հետ և, հետևաբար, ավելի արդյունավետ են եկամուտը հողի սեփականատերերին և արտադրական այլ գործոններ փոխանցելու համար: Վճարումները կարող են պայմանավորված լինել նաև բնապահպանական նպատակներին աջակցելու համար: Այս կատեգորիան ներառում է նաև հատուկ վճարումներ, որոնք նախատեսված են խրախուսելու ֆերմերներին օգտագործել էկոլոգիապես մաքուր տեխնոլոգիաներ և գործելաոճ:

- Ներդրումները հետազոտությունների և նորարարության մեջ, ենթակառուցվածքների (ներառյալ արտաֆերմերային ոռոգման համակարգերը, տրանսպորտը և տեղեկատվական ու հաղորդակցական տեխնոլոգիաների ապահովումը), կենսաանվտանգությունը, շուկայավարումը և հանրային բաժնետոմսերի պահպանումը: Այս քաղաքականությունը չափվում է

ընդհանուր ծառայությունների աջակցության գնահատմամբ, որը կազմում է տարեկան 102 միլիարդ ԱՄՆ դոլար կամ գյուղատնտեսությանը ուղղված բոլոր դրական փոխանցումների 14%-ը:

- Սպառողների համար սուբսիդիաները (օրինակ՝ պարենային աջակցության ծրագրերը) կազմել են տարեկան 78 մլրդ ԱՄՆ դոլար կամ գյուղատնտեսությանը ուղղված բոլոր դրական փոխանցումների 11%-ը:

Ընդհանուր աջակցության մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում (%TSE) ցույց է տալիս գյուղատնտեսական ոլորտի աջակցության արժեքը ընդհանուր տնտեսության համար և տարբեր երկրների աջակցության մակարդակների բազմազանությունը: Այս ցուցանիշը ամենաբարձրն է Ինդոնեզիայում (2,5%), Ֆիլիպիններում (2,5%) և Չինաստանում (1,6%), մասամբ արտացոլելով այն փաստը, որ գյուղատնտեսությունն այս երկրների տնտեսություններում համեմատաբար բարձր կշիռ ունի:

Հետազոտության մեջ, բացի միջազգային միտումներից, ուսումնասիրվել են առանձին երկրների գյուղատնտեսական ոլորտը և վարած քաղաքականությունները, և ստորև առանձնացրել ենք մի քանի երկիր, որոնք ավելի տարբերակված քաղաքականություն ունեն՝ կապված իրենց առանձնահատկություններով:

- Քանի որ ԱՄՆ-ի իշխանությունը ավելի վաղ է գիտակցել գյուղատնտեսության ռիսկային լինելու փաստը, նրա աջակցության բազմաթիվ ծրագրերը բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

- Բուսաբուծության ապահովագրման ծրագրեր: Բուսաբուծության ապահովագրությունը հասանելի էր Միացյալ Նահանգների որոշ մասերում, վերջին 30 տարում Նահանգներ այն դարձավ ազգային գյուղատնտեսության հիմնական մասը:

- Ներդրվել են ռիսկերի կառավարման նոր գործիքներ՝ ARC և PLC: ԱՄՆ-ի կառավարությունը մեծ տեղ է տալիս ապահովագրությանը: Ժամանակի ընթացքում կառավարության կողմից փորձում են վերացվել ֆերմերներին ուղղակի վճարները և փոխարինվել է փոքր կորուստների ապահովագրական ծրագրով: Ծրագիրը թույլ է տալիս արտադրողներին ընտրել իրենց պայմաններին առավել հարմար ձևաչափը: Հիմնական տարբերակները գյուղատնտեսական ռիսկերի ծածկույթն է (ARC), որն ապահովում է եկամուտների ապահովագրություն, և Գների կորստի ծածկույթ (PLC), որն ապահովում է գների ապահովագրություն:

- Գյուղատնտեսական վարկեր և վարկերի երաշխիքներ: Այս ծրագիրը գործել է դեռևս 1930 թ.-ից, որպես ֆինանսավորման այլընտրանքային աղբյուր, երբ սնանկացած բանկերը մերժում էին ֆերմերներին վարկավորել: Այժմ USDA-ն հիմնականում երաշխավորում է

բանկերի կողմից տրամադրված վարկերի մարումը: Այս ծրագիրը օգնում է սահմանափակ ռեսուրսներ ունեցող մարդկանց ընդլայնել ֆերման՝ դարձնելով ավելի կենսունակ արտադրական միավոր [19]:

• Պահպանման պահուստային ծրագիր (CRP): 1985 թ-ին «Ֆերմերային օրինագծում» նշվում է սկզբնական դրդապատճառը՝ նվազեցնել շրջակա միջավայրի վնասը էկոլոգիապես զգայուն հողի վրա՝ այն դուրս բերելով արտադրությունից: Իսկ ֆերմերները արտադրությունը դադարեցնելու դեպքում ստանում էին եկամտի փոխհատուցում: Երկրորդ պատճառը այդ թվականներին գյուղմթերքի ավելցուկն էր, որը ապակայունացնում էր շուկայում գները: Մա կամավոր ծրագիր է, որը հեռացնում է էկոլոգիապես զգայուն հող արտադրությունից 10-ից 15 տարի ժամկետով: Եթե ֆերմերը ժամկետից շուտ է օգտագործում հողը, ապա տուգանվում է [20]: Ծրագիրը այժմ էլ գործում է, բայց սահմանափակվում է Կոնգրեսի կողմից:

2020 թ-ին ԱՄՆ-ի կառավարության ընդհանուր աջակցության չափը եղել է 96.8 մլրդ ամերիկյան դոլար, որից արտադրողներին անհատականապես աջակցվել է 40.7 մլրդ դոլարը [15, աղյուսակ 29.1]:

Եվրոպական միության (ԵՄ) երկրների ագրարային քաղաքականությունը ագրարային տնտեսության ձևավորման և զարգացման հաջող մոդելի օրինակ է: Արևմտաեվրոպական գյուղատնտեսությունը, կարճ ժամանակում հաղթահարելով հետպատերազմյան ավերածությունները, դարձել է աշխարհում սննդամթերքի խոշորագույն արտադրողը:

Եվրոպական միության երկրների ընդհանուր գյուղատնտեսական քաղաքականությունը (CAP), իրականացվում է 1962 թվականից և ֆինանսավորվում է Եվրոպական գյուղատնտեսական Կողմնորոշման և երաշխիքների հիմնադրամի կողմից, որը գործում է 1964 թվականից: ԵՄ ընդհանուր գյուղատնտեսական քաղաքականության նպատակն է անդամ երկրներում ապահովել գյուղատնտեսության բարձր արտադրողականություն՝ արտադրության գործոնների, առաջին հերթին աշխատուժի օպտիմալ օգտագործման և տեխնոլոգիական առաջընթացի ներդրման միջոցով, նպաստել ֆերմերային տնտեսությունների եկամուտների մակարդակի բարձրացմանը. շուկայի կայունացման գործիքներով հասնել սպառողներին մատակարարվող ապրանքների ընդունելի գների ապահովման:

ԵՄ ագրարային հատվածի միասնական քաղաքականության ամբողջականությունն ու հաջողությունը որոշվում են հետևյալ հիմնական սկզբունքներով.

- ԵՄ երկրների ներքին շուկայի միասնություն, որը ենթադրում է գյուղատնտեսական ապրանքների ազատ տեղաշարժ՝ առանց սահմանափակումների,

- սանիտարահիգիենիկ և անասնաբուժական ստանդարտների համակարգում,

- ազատ մրցակցության սկզբունքի պահպանում:

ԵՄ գյուղատնտեսական հողերի բարձր արտադրողականությունը պայմանավորված է մի շարք գործոններով, մասնավորապես խոտհարքների, արոտավայրերի և անտառային տնկարկների որոշակի կառուցվածքով: Էկոլոգիապես հավասարակշռված են համարվում այն գյուղատնտեսական նշանակության հողերը, որոնցում խոտհարքների, արոտավայրերի և անտառային տնկարկների տեսակարար կշիռը տատանվում է 30%-ից մինչև 50%: Եվրոպական միության երկրների գյուղատնտեսական հողերի կառուցվածքում բնական կերային տարածքների տեսակարար կշիռը միջին միջին հաշվով կազմում է 39,3%: Օրինակ՝ Ֆրանսիայում դրանք կազմում են 36,6%, Գերմանիայում՝ 30,4%, Մեծ Բրիտանիայում՝ 63,1% [21]:

Քանի որ ոլորտային և տարածքային գործոնները ագրարային տնտեսության մեջ ինտեգրված են մեկ ամբողջության մեջ, ԵՄ ագրարային քաղաքականությունը գյուղատնտեսության խնդիրների լուծումից աստիճանաբար առաջնություն է տալիս տարածքների զարգացման խնդիրներին: Ահավասիկ, ԵՄ երկրներում գյուղատնտեսության վրա դրված են որոշակի ազդեցություն ունեցող պահանջներ, որոնք ներառում են. մաքուր օդ և ջուր; բնական էկոհամակարգերի պահպանում; դաշտերի, ճանապարհների, ջրանցքների երկայնքով բնական բուսականության բուֆերային շերտերի ստեղծում, տեղական նստակյաց և չվող թռչունների գոյության պայմանների ապահովում. լանդշաֆտների էսթետիկ գրավչություն; բնության հուշարձանների, հանգստի գոտիների պահպանում և դրանց զարգացում. հողերի և դրանց բերրիության պաշտպանություն; ջրհեղեղների, անտառային հրդեհների և այլ բնական աղետների կանխարգելում:

ԵՄ ագրարային քաղաքականության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում բոլոր անդամ պետությունների պարտադիր պայքարը, որն ուղղված է գենետիկորեն ձևավորված մշակաբույսերի և մոնոմշակույթների բացառմանը. քիմիական պարարտանյութերի օգտագործման նվազեցմանը կամ վերացմանը, բնական պարարտանյութերի օգտագործման ընդլայնմանը և բնական լանդշաֆտների պահպանմանը:

Նշենք, որ ԵՄ երկրներում ազգային ագրարային քաղաքականությունը միասնական քաղաքականության շարունակությունն է:

Այդուհանդերձ, կան որոշակի տարբերություններ ֆինանսավորման ուղղությունների և մեթոդների մեջ: Օրինակ, Դանիան բացի ԵՄ միջոցներից իր պետական բյուջեի մեկ երրորդի չափով ծախսում է արտադրությանն ու շուկաներին աջակցելու համար: Գրեթե բոլոր երկրներն իրենց ազգային գյուղատնտեսական բյուջեի կեսը հատկացնում են կառուցվածքային քաղաքականությանը (գյուղացիական տնտեսությունների արդիականացում և ընդլայնում, հողերի և գյուղատնտեսական այլ ռեսուրսների բարելավում, ֆերմերների գործառնական գործունեության բարելավում, անբարենպաստ պայմաններով տարածքների զարգացումը):

Յուրօրինակ ագրարային քաղաքականություն է իրականացնում Իսրայելը, որին բնորոշ են հետևյալ 5 առանձնահատկությունները: Առաջինը արդյունավետ կառավարումն է: Իսրայելը դեռևս պետականության հռչակման առաջին տարիներին իր ազգային բյուջեի 30 տոկոսը հատկացվում էր գյուղատնտեսությանը և ոռոգմանը, ևս 30 տոկոսը հատկացվում էր կրթությանը: Սա հանգեցրեց ամուր և նպատակաուղղված ագրոարդյունաբերական համակարգի ձևավորման, որի առանձին ենթաճյուղեր, ինչպիսիք են մրգերն ու բանջարեղենը, կաթնային տավարաբուծությունն ու ձկնաբուծությունը մրցունակ են միջազգային շուկաներում:

Երկրորդը՝ ֆերմերների կազմակերպումն է: Ի սկզբանե Իսրայելի կառավարությունը կոոպերատիվներ է ստեղծել, որոնք համախմբել են ֆերմերներին (կիրուցներ և մոշավներ/, որտեղ գործում է հողի, ջրի և արտադրության մյուս միջոցների խնայողական օգտագործման արդյունավետ համակարգ:

Երրորդը միանշանակ շուկայական ուղղվածությունն է: Շուկան ծառայում է որպես ուղղորդիչ՝ պլանավորման, առաջնահերթությունների որոշման և նորարարության խթանման համար: Հատկանշական է, որ ի սկզբանե կանխորոշվել ինչպես պարենային ինքնաբավության բարձրացման, այնպես էլ արտահանման զարգացման գերակայությունները: Իսրայելի գյուղատնտեսության հետազոտությունը միշտ կենտրոնացած է եղել այն բանի վրա, թե ինչպես կարող է բարելավել երկրի մրցակցային առավելությունները: Ահա թե ինչպես Իսրայելը դարձավ աշխարհի առաջատարը բազմաթիվ ապրանքատեսակների, այդ թվում՝ արմավի, նռան, նարինջի և լոլիկի արտադրության մեջ [6]:

Չորրորդ՝ Իսրայելն ունի ֆերմերակենտրոն և նորարարական մոտեցում՝ լուծելու ֆերմերների և մասնավոր հատվածի խնդիրները: Այս մոտեցման բանալին ոսկե եռանկյունին է՝ սերտ հարաբերությունները հետազոտողների, գյուղա-

տնտեսության ոլորտի մասնագետների և ֆերմերների միջև:

Հինգերորդ՝ Իսրայելը սիյունիզմից եկած հսկայական օգնություններից հատկացրել է նաև գյուղատնտեսությանը: Օրինակ, դեռևս 1950-ականներին սիյունիզմի օգնությունը օգտագործվել է 250 կիլոմետրանոց ջրատար խողովակ կառուցելու համար, մի ծրագիր, որն այն ժամանակ բազմաթիվ ինժեներների կողմից անիրագործելի էր համարվում, Գալիլեայի ծովի հյուսիսից մինչև Նեգև անապատ ձգվող այս ցանցը նվազագույն կորուստներով ոռոգման ջուր է մատակարարում: 2019թ.-ին ընդհանուր աջակցության չափը եղել է 1,7 մլրդ ամն դոլար, որից արտադրողներին անհատականապես աջակցվել է 1,5 մլրդ դոլարը [15, աղյուսակ 15.1]:

Ավստրալիան առանձնացրել ենք այն պատճառով, որ պետական բյուջեից համեմատաբար քիչ հատկացումներ է տալիս գյուղատնտեսական ոլորտին: Ավստրալիան ունի մոտ 7,7 միլիոն կմ քառ. հողատարածք, որի 58%-ը գյուղատնտեսությանն է հատկացված: Գյուղարտադրանքը բնակչության սննդի պահանջարկի համեմատ մեծ է, ինչի արդյունքում Ավստրալիայի գյուղատնտեսական արտադրանքի մեծ մասն արտահանվում է: Մյուս առանձնահատկությունն է երաշտի վտանգը, որը շատ տարածված է այս երկրում և աջակցության գլխավոր ուղղություններից մեկն էլ հենց երաշտի կանխումն է:

Գյուղատնտեսական քաղաքականության հիմնական նպատակներն են.

- մրցունակության բարձրացում,
- աջակցություն աղետների(երաշտ) հետևանքները վերացնելու համար,

• արտադրողականության աջակցություն հետազոտությունների և զարգացման միջոցով (R&D) [16]: Ավստրալիան որդեգրել է ազատ առևտրի քաղաքականություն և դրա համար էլ, նվազագույնի է հասցրել քաղաքական միջամտությունները և կարգավորումները՝ խթանելով անհատական ֆերմերային տնտեսությունները և նրանց մրցունակությունը միջազգային շուկաներում: Ավստրալիան տարեկան 250 մլն ավստրալիական դոլարով (170մլն եվրո) աջակցում է անհատական ֆերմերներին, հատկացնում է 35 միլիոն ավստրալիական դոլար (24 միլիոն եվրո) երաշտի դեմ ենթակառուցվածքային հիմնադրամին և 26 միլիոն ավստրալիական դոլար(18 մլն եվրո)՝ երաշտից տուժած տարածքներում վնասատուների և մոլախտների դեմ պայքարելու համար:

Կանադայում շատ զարգացած է գյուղատնտեսական ռիսկերի կառավարումը: Ռիսկերի կառավարման գործիքներից են՝

- AgriInvest-ը ինքնակառավարվող ֆերմեր-կառավարություն խնայողական հաշիվ է,

որը թույլ է տալիս արտադրողներին խնայել գումար, որը կարող է օգտագործվել եկամուտների պակասուրդից վերականգնելու համար, կամ ներդրումներ կատարել ֆերմայում առկա ռիսկերը նվազեցնելու համար: Այն ձգտում է կայունացնել գյուղացիական տնտեսությունների եկամուտները: AgriInvest-ը օգնում է ֆերմերներին կառավարել եկամուտների նվազումը և ապահովում է ներդրումների աջակցություն՝ ռիսկերը մեղմելու կամ շուկայական եկամուտները բարելավելու համար: AgriInvest-ի հաշիվը ստեղծվում է այն ժամանակ, երբ ֆերմերը տարեկան ավանդներ է կատարում և ստանում է իր ավանդին համարժեք ներդրումներ դաշնային, մարզային կամ տարածքային կառավարություններից: Համապատասխան պետական մուծումների սահմանաչափը տարեկան 15 000 CAD (10 241 եվրո) է: Ծրագիրը գործում է 2013 թ.-ից, իսկ հաշիվը պահվում է համապատասխան ֆինանսական հաստատություններում [16]:

- AgriStability-ն մարժայի վրա հիմնված, ֆերմերային ծրագիր է, որը պաշտպանում է ավելի մեծ եկամուտներից կորուստներ, քան «AgriInvest»-ի դեպքում, այն, կարելի է ասել, նախատեսված է «խորը» պաշտպանություն ապահովելու համար: Եթե ֆերմերի եկամուտները ցածր են իր կատարած ծախսերի 70%-ից, ապա գործում է AgriStability-ն: 30%-ը փոխհատուցում է ագրիինվեստը, իսկ մնացածը արդեն՝ պետությունը:

- AgriRecovery-ն օգնություն է տրամադրում աղետների դեպքում թույլ տալով կառավարություններին լրացնել այն ռիսկերի բացերը, որոնք պետական այլ ծրագրերով չեն ըզգրկված:

- AgriInsurance-ը արտադրողներին պաշտպանում է արտադրության (այսինքն՝ բերքատվության) կորուստներից, որը առաջացել է բնական աղետներից, հիվանդություններից, միջատներից և այլն: Այս ապահովագրությունը հասանելի է կանադացի ֆերմերներին 1959 թ.-ից ի վեր և ապահովագրված ապրանքների ցանկը ժամանակի ընթացքում ավելացել է: «Ագրի-Ինշուրանս»-ը չի ապահովագրում անասնաբուժական արտադրանք արտադրողներին, բայց նրանք կարող են ապահովագրել իրենց ֆերմայում կերի արտադրությունը [17]:

Կանադայում 2020 թ.-ին ընդհանուր աջակցության չափը եղել է 6,3 մլրդ ամն դոլար, որից արտադրողներին անհատականապես աջակցվել է 4,8 մլրդ դոլարը [18, աղյուսակ 6.1]:

Ճապոնիան մուստոնային երկիր է և հորդառատ անձրևները բնական են այստեղ: Այն նաև լեռնային երկիր է և ունենալով լեռնային գետեր՝ հորդառատ անձրևների ժամանակ ջրհեղեղների և սելավների վտանգը մեծանում է:

Ճապոնիայի կառավարությունը գյուղատնտեսությանը աջակցում է հետևյալ գործիքներներով՝

1. Հողի բարելավման ծրագրերը (LIP): Սա ուղղված է բարձրացնել գյուղատնտեսության ընդհանուր արտադրողականությունը ոռոգման/դրենաժային կառույցների և հողերի միավորում իրականացնելու միջոցով:

2. Փոխադարձ ապահովագրության սխեմա: Փոխադարձ ապահովագրության սխեման ֆերմերներին տրամադրում է ապահովագրություն բնական աղետներից և ռիսկերից, ինչպիսիք են փոթորիկները, ջրհեղեղները և ցրտահարությունները:

3. Ուղղակի վճարումներ լեռնոտ և լեռնային շրջանների ֆերմերներին (DPFHMA): Այս ծրագիրը նպատակ ունի պահպանել գյուղատնտեսական արտադրությունը անբարենպաստ տարածքներում: Օրինակ, գառիթափ վայրերում գտնվող բրինձ դաշտերի մեկ հեկտարի համար սահմանված է աջակցության դրույքաչափ 210 000 ճապոնական իյեն (1 657 եվրո):

4. Բազմաֆունկցիոնալ վճարումներ (MP): Կառավարությունն աջակցում է համայնքային գործունեությանը՝ նպատակ ունենալով պահպանել և բարելավել տեղական ռեսուրսների որակը բազմաֆունկցիոնալ վճարումների միջոցով: Վճարումները դասակարգվում են երկու տեսակի՝ գյուղատնտեսական հողերի պահպանում և ռեսուրսների բարելավում: Առաջինի նպատակն է համայնքային մակարդակով ոռոգման/դրենաժային ջրանցքների և ճանապարհների մաքրմանը և սպասարկմանը: Երկրորդը վերաբերվում է լեռնոտ և լեռնային շրջաններում ֆերմերների ուղղակի վճարումներին, և ի տարբերություն վերոհիշյալ ծրագրի վճարումները կատարվում են ֆերմերների խմբերին, այլ ոչ թե առանձին ֆերմերներին:

Եզրակացություն:

Հետազոտությունից պարզ դարձավ, որ աշխարհի ֆերմերների ճնշող մեծամասնությունը 2 հեկտարից պակաս հողատարածքով փոքր արտադրողներ են, որոնք միասին արտադրում են պարենի համաշխարհային մատակարարման մոտ 30-34%-ը: Զանի որ փոքր ֆերմերային տնտեսությունները շատ հնարավորություններ չունեն շուկաների (ներքին և արտաքին) հետ կապ հաստատելու, հետևաբար արտադրողականության բարելավման և պարենային համակարգում եկամուտների ամրապնդման քաղաքականությունը պետք է կենտրոնանա փոքր ֆերմերային տնտեսություններին շուկաների հետ կապելու վրա: Նոր տեխնոլոգիաների շնորհիվ նվազել են գործարքային ծախսերը, և բարձրացել է ոլորտի արդյունավետությունը: Թվայնացումը նպաստել է նորամուծական տեխնոլոգիաների և խելացի

գյուղատնտեսության կառուցակարգերի ներդրմանը: Թվային տեխնոլոգիաները նաև զգալի ներուժ ունեն սանիտարական և բուսասանիտարական համակարգերում արդյունավետություն ստեղծելու համար և կարող են խթանել գյուղատնտեսական և պարենային ապրանքների առևտուրը: Ուսումնասիրելով մի շարք երկրների գյուղատնտեսության պետական կարգավորման և բարեփոխման փորձը, հանգել ենք այն եզրակացության, որ ՀՀ-ում կարող են իրականացվել հետևյալ միջոցառումները:

1. Ընդունել օրենք «Գյուղատնտեսության պետական աջակցության մասին» ԱՄՆ-ի և մի շարք այլ երկրների օրինակով. օրենքում կսահմանվեն աջակցության կառուցակարգերը, ծախսերի ուղղությունները և ծավալները:

2. Ըստ չափերի դասակարգելով գյուղացիական տնտեսությունները նախատեսել եկամտի աջակցություն 30% -ից մինչև 50%-ի չափով (ԵՄ, ԱՄՆ, Կանադա և այլն)::

3. Հացահատիկային մշակաբույսերի համար ուղղակի վճար 1 հա հաշվով 150-200 հազ.դրամ: 2022թ. Նախատեսվել է վճարել աշնանացան ցորենի համար հավաստագրված սերմերի դեպքում 120 և ոչ հավաստագրված սերմերի դեպքում 70 հազ. դրամ: Սակայն վճարման ժամկետները և կառուցակարգերը խելամիտ չեն, որը պակասեցնում է այս միջոցառման արդյունավետությունը:

4. ԵՄ-ի օրինակով աջակցություն տրամադրել գյուղական տարածքների ենթակառուցվածքների զարգացմանը և լանդշաֆտների պահպանմանը: Այս միջոցառումը անուղղակի աջակցություն է գյուղի և գյուղատնտեսության զարգացմանը:

5. ԱՄՆ-ի և մի շարք երկրների օրինակով՝ գյուղատնտեսական շուկայի կարգավորման համար կիրառել առանձին ապրանքների երաշխավորված կամ նվազագույն գին, վարել շուկայական ինտերվենցիայի քաղաքականություն:

6. Իսրայելի օրինակով գործնական փոխհարաբերություն ստեղծել գյուղատնտեսական արտադրողների, ագրոզիտության և ագրոզիտասփյուռ օղակների միջև, ինչպես նաև անցնել ռոռզման փակ համակարգերի ներդրման և ագրոսպասարկման կայանների զարգացման նպատակային ծրագրի մշակման և իրականացման:

7. Մերտորեն համատեղել գյուղատնտեսության և ագրոզբոսաշրջության ծրագրերը, որի զարգացման համար տրամադրել մրցութային դրամաշնորհներ և արտոնյալ տոկոսադրույքով վարկեր:

8. ՀՀ գյուղատնտեսության գիտական և խորհրդատվական սպասարկման համակարգի արդիականացման նպատակով դիմել միջ-

ազգային կազմակերպություններին և նրանց տեխնիկական աջակցությամբ հայտարարել նպատակային ծրագրերի մրցույթ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Կոլումբիայի ագրոնախարարության պաշտոնական կայքէջ՝ <https://www.minagricultura.gov.co/noticias/Paginas/El-programa-%E2%80%9CJuntos-Por-el-Campodel-MinAgricultura-ser-del-agro-opita-.aspx> մուտք՝ 13.10.2022
2. COUNTRY PROGRAMMING FRAMEWORK FOR VIET NAM մուտք՝ 13.10.2022
3. S. Korea beefs up smart farming to cope with aging population in agriculture մուտք՝ 13.10.2022
4. 47 Countries Make 67 Reforms to Help Farmers Grow Their Business <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2019/10/21/47-countries-make-67-reforms-to-help-farmers-grow-their-business> մուտք՝ 13.10.2022
5. Philippine’s Rice Competitiveness Enhancement Fund <https://www.da.gov.ph/rice-competitiveness-enhancement-fund/> մուտք՝ 03.11.2022
6. https://institute.global/advisory/how-israel-transformed-its-agriculture-sector-five-insights-africa?fbclid=IwAR3BWioPEquMZS0wqT9uT8RD MVPBu06XK-SwPLXYkL_cw_7-3PTpiIHqKFg մուտք՝ 13.10.2022
7. <https://www.oecd.org/food-systems/understanding/triple-challenge/> մուտք՝ 03.11.2022
8. https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByProducers_Seoul_Korea06-02-2020 մուտք՝ 05.09.2022
9. <http://www.investinginrussia.ru/ppp/rosagrolising/> մուտք՝ 03.11.2022
10. <https://www.eria.org/uploads/media/News-and-Views/2021-ERIA-PPT-Japans-initiatives-on-Smart-Agriculture.pdf> մուտք՝ 03.11.2022
11. <https://raillynews.com/2020/05/What-is-the-book-about-the-digital-agriculture-market/>
12. https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/income-support/income-support-explained_en#howitworks մուտք՝ 01.11.2022
13. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1755-1315/341/1/012211/pdf> մուտք՝ 03.11.2022
14. https://institute.global/advisory/how-israel-transformed-its-agriculture-sector-five-insightsafrica?fbclid=IwAR0YD3SLXqcpIT_xn9ek oqqSUlrySZsUpzsu4UfXJ3Vd3gzilQQQhy3IB8 մուտք՝ 14.09.2022
15. <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/2bef8da8-en/index.html?itemId=/content/component/2bef8da8-en> մուտք՝ 03.11.2022
16. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/629183/IPOL_STU\(2018\)629183_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/629183/IPOL_STU(2018)629183_EN.pdf)
17. Կանադայի գյուղնախարարության պաշտոնական կայքէջ՝

- <https://agriculture.canada.ca/en/agricultural-programs-and-services>
18. https://www.oecd-ilibrary.org/sites/2d810e01-en/1/3/2/5/index.html?itemId=/content/publication/2d810e01-en&_csp_=af0753aa6f1227099c73c6abb0fd552b&itemIGO=oecd&itemContentType=book մուտք՝ 03.10.2022
 19. Research for AGRI Committee
 20. ԱՄՆ-ի կառավարության պաշտոնական կայքէջ՝ <https://www.fsa.usda.gov/programs-and-services/conservationprograms/conservation-reserve-program/>
 21. [file:///C:/Users/Amberd/Downloads/292-290-1-PB%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Amberd/Downloads/292-290-1-PB%20(1).pdf)

Տճանադրվել է՝ 04.11.2022
Րեցենզիվանա/Գրախոսվել է՝ 28.11.2022
Մուտք/Ընդունվել է՝ 01.12.2022